

Ю. М. Кочубей

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО СХІД В УКРАЇНІ: АДМІРАЛ Я. ОКУНЕВСЬКИЙ (1860–1929) І ЙОГО ПОДОРОЖІ НА СХІД

Знання про Схід у Європі, в тому числі в Україні, були завжди обмежені. У ранньому Середньовіччі знайомство відбувалося через воєнні сутички, полон та деякі торговельні контакти в Константинополі та інших містах. Більше почали знати після прийняття Руссю християнства, що привело до посилення контактів з Візантією, тісно пов'язаною з країнами Близького і Середнього Сходу. Важливу роль у ті часи, як відомо, відігравала релігія.

Відомості про життя людей на Сході, і не тільки релігійне, в той час приносили ті, хто відвідав “екзотичні” країни, насамперед паломники до святих місць у Палестині та інших сусідніх країнах: Єгипті, Сирії, на Синайському півострові. Напочатку це були просто розповіді, але потім з'явилися свідчення на письмі, так звані “ходіння”, які у списках розходилися серед представників освіченого населення: духовних осіб, вищих військових чинів, зацікавлених городян. У цілому людність України-Русі користувалася спотвореними відомостями про Схід і його жителів. Про це свідчить хоча б відома літописна розповідь про вибір князем Володимиром Святим віри: коли йшлося про мусульманство, то фантазії тих, хто говорив про цю релігію, щоб очорнити її, не було меж.

Тож люди цікавилися далекими заморськими краями, слухали розповіді самих очевидців і перекази їх з різними подробицями уже другими, третіми особами, які не мали прямого контакту з тими, хто володів інформацією з перших рук. Так з'являлися фантастичні, казкові оповідання. Що ж стосується записаної інформації, то вона поширювалася серед письменних людей у вигляді копій – списків творів, у яких паломники чи мандрівники зафіксували все те, що вважалося важливим і незвичайним.

В Україні і в Східній Європі взагалі особливою популярністю користувався твір “Житє і хождение Даниїла, Руськия землі ігумена”, який між 1106 і 1108 рр. відвідав Святу Землю й описав свої враження. Як вказує відомий український знавець паломницької літератури проф. П. В. Білоус: “Твір був популярним на Русі, зберігся у кількох редакціях і численних списках (більше 100), найдавніші з яких датуються другою половиною XV ст.” [Білоус 1997].

Традиційні паломництва до святих місць і взагалі мандрівки на Схід мають у нашій країні цілу історію, вони продовжують здійснюватися і в наш час. Можна згадати “ходження” ієромонахів Макарія і Сильвестра, ченців Сильвестра і Никодима, Мелетія Смотрицького, Іполита Вишенського та ін. Особливої слави зажив Василь Григорович-Барський (1701–1747): його твір спочатку поширювався у списках, а потім був надрукований і багато разів перевидавався [Сходознавство і візантологія... 2011, 73]. Українською мовою його “Странствованія” у перекладі П. В. Білоуса вийшли в Києві 2000 року [Григорович-Барський 2000]. Паломницькі видання були відомі і на західних землях України, й ерудований Ярослав Окуневський знав про них, про що свідчать певні згадки в тексті його книги. Перебуваючи на військовій службі, він не поривав зв'язків з рідним краєм, цікавився життям земляків, намагався читати газети з Галичини і Буковини українською мовою, що надходили від знайомих і родичів. Тож він дізнався про підготовку до публікації книги п. Теодора

Білоуса (1827–1892) про його мандри до святих місць та інших східних країв (вона вийшла в 1889, 1890 рр. під назвою “Путевые записки на Востоке” язичієм).

Сам Ярослав Окуневський народився на Буковині, виростав у Галичині, вищу медичну освіту дістав у Віденському університеті. Доля склалася так, що він став офіцером військово-морського флоту Австро-Угорщини, дослужився до адміральського чину – був генерал-майором медичної служби, начальником медичної служби Військово-Морських сил Австро-Угорської імперії, але ніколи не зрікався своєї національності, був переконаним патріотом. Після розвалу Габсбурзької імперії брав участь у діяльності уряду ЗУНР, доживав свої роки, займаючись патріотичною громадською роботою, в окупованій Польщею Галичині.

Під час служби на флоті Я. Окуневський робив різні записи, спочатку для себе, а потім запропонував їх видавцеві серйозної газети “Діло”, яка видавалася у Львові і користувалася популярністю серед освіченого українського суспільства як єдина на той час україномовна газета. Особливо активно він дописував до газети під час своїх експедицій на Схід [Окуневський 2009]. Окуневський плавав на вітрильних корветах “Мінерва”, “Аврора”, “Радецькі” в основному в басейні Середземного моря та біля Африки і навіть в Індійському океані, а на крейсері “Кайзер Франц-Йосиф I” побував на Заході і Далекому Сході. Учасники експедицій не тільки заходили в порти, а й окремі групи заглиблювалися у суходіл, що дало певним авторам підставу натякати, що таким чином здійснювалися розвідницькі операції. Цього виключати не можна, бо якраз у цей час колоніальні імперії намагалися розшматувати і поглинути ослаблений Китай і вже вимальовувалися контури майбутніх супротивних союзів великих держав, що своїми діями призвели до розв’язання Великої війни.

Ностальгія за рідним краєм, одноманітність служби підштовхнули Я. Окуневського взятися за перо, і він написав кілька шкіців, сповнених спогадів і рефлексій про життя-буття. Потім став фіксувати свої спостереження і враження від зустрічей із чужими країнами, людьми, які в них проживають, і надіслав кілька таких записів до рідних і друзів. Треба зазначити, що він активно листувався зі своїм друзями, з якими разом навчався у Відні, й поділяв з ними патріотичні погляди і любов до своєї рідної землі. Його умовили, і він дав опублікувати кілька своїх заміток про “чужі краї”. Записки про морські подорожі земляка в газеті “Діло” були тепло прийняті читачами, і це, мабуть, надихнуло його продовжувати фіксувати на папері свої враження від побаченого “за морями”. Хоча власне про морську стихію Я. Окуневський пише небагато і вважати його українським письменником-мариністом, мабуть, не варто, його цікавили насамперед люди і їхнє життя, природа й історичні пам’ятки. За сприяння Д. Лукіяновича та В. Будзиновського його записки з’явилися у вигляді книги: перший том у 1898 році, другий – у 1902 р.

Можна констатувати, що Ярослав Окуневський був не тільки пасивним спостерігачем у захопленні від екзотики і різних “диковинок”. З усього видно, що, готуючись до експедиції, він опрацьовував значну кількість різного роду літератури. Тут слід сказати, що, подаючи ту чи іншу свою подорожню нотатку до друку, він супроводжує її невеличким текстом, названим ним “уваги”. По суті, в них викладено об’єктивні дані енциклопедичного плану про географічне положення країни, склад її населення, основні міста, відомі туристичні об’єкти, деяких персонажів історії, окремі “східні” слова. Ряд “уваг” досить розлогі, наприклад “Туреччина”, “Єгипет”, “Індія”, “Китай”, а деякі є просто перекладом якого-небудь іноземного слова. Такого роду невеликі замітки дають читачеві, особливо освіченому, можливість глибше зрозуміти текст нотатки, оскільки розкривають ширші обрії щодо описуваної місцевості, країни чи події.

Матеріал у його книзі розподілено з точки зору географії, перший том має два великі розділи – “Європа” й “Азія”, а другий три – “Африка”, “Додане”, “Із записок моряка”. Ми розглядаємо розділи, що стосуються східних країн. Читач ніби пливе разом з автором із заходу на схід. Шлях свій він розпочинає з порту Пула – бази

військово-морського флоту Австро-Угорської імперії. Хоча його подорожі відбувалися в різні роки, свої замітки він аранжує ніби опис однієї подорожі. Спершу йде нотатка про Сицилію, де він спостерігає за місцевим населенням і зауважує: “Панування арабське в Сицилії, видко, лишило свій відпечаток в бесіді сицилійській, котру ніхто знаючий мову італійську не годен зрозуміти, і оставило навіть слід на типах лиць, так само і на оригінальній одежі національній, подібній до іспансько-маврійської” [Окуневський 2009, 25]. В Іспанії він звертає найбільшу увагу на зразки арабо-мавританської архітектури в Севільї і Кордові, виявляючи значну обізнаність із предметом. Немало місця приділив він історії будівництва Суецького каналу, а заодно і каналу через Корінфський перешийок.

Розділ “Азія” починається з підрозділу “Спомини з Туреччини”. Подорожній розповідає про перебування у портовому місті Смирні (тепер Ізмір), у якому він познайомився зі “східним базаром”, тобто величезним торговим місцем, де тубільці вмילו нав’язують іноземцям свої, часто непотрібні, товари. Потім описує мечеть і купіль коло неї, де віруючі мусульмани здійснюють омовіння. Не забуває торкнутися питання про права жінок, підкреслює значення освіти для жіноцтва [Окуневський 2009, 131]. Перебування на острові Хіос, у бухті Чесме дало йому нагоду розповісти про велику морську битву між турецьким та англо-російським флотами, яка нічого не вирішила, але призвела до загибелі багатьох тисяч греків.

Прибуття в Бейрут послужило йому приводом для розповіді про систему іноземної освіти, яку активно впроваджували французи через орден єзуїтів як серед чоловіків, так і серед молоді жіночої статі. Живі замальовки з життя, помережані прямою мовою персонажів і діалогами, доповнюються змістовними “увагами”, такими як “Туреччина”, “Смирна”, “Чесме”, “Хіос”, “Бейрут”, “Тир і Сидон”, “Дамаск”, “Лібанон” та ін.

Важкі спогади зринають в автора і фіксуються на папері від знайомства з Червоним морем не тільки у зв’язку з кліматом, а й неймовірною бідністю місцевого населення, що стало жертвою колонізаторів, так і деяких європейців, яких сюди закинула доля, щоб вирішувати питання “великої політики” європейських держав, котрі зійшлися в боротьбі за територію Африканського Рогу.

Розділ під назвою “Аден” автор починає з історії створення англійської бази в цій місцевості. Він розкриває для читача її геополітичне значення для Англії, яка вже оволоділа півостровом Індостан. Він пише: “Для англійців набрав Аден ще більшого значіння, коли проти їх волі перекопано канал Суецький та коли Наполеон і французи зайняли перше місце в Єгипті. Але в’їзд до Індії остався в руках англійців. Величезні пушки аденської кріпості могли досягнути кожного ворога” [Окуневський 2009, 163]. Значну увагу в цьому розділі автор приділяє складу населення, зазначаючи, що основним населенням тут є араби, багато вихідців з Індії – “баняне та парси”, а також євреї. Коротко пояснює суть релігії парсів, згадуючи про їхнє паломництво в Баку [Окуневський 2009, 168]. Найнижче становище займають сомалійці, що прибувають сюди в пошуках праці з Африканського континенту.

Барвисто і розлого в розділі про Індію описав він прийняття на честь високого гостя з Великобританії, спадкоємця трону принца Альберта Віктора. Але читач отримав також розлогі “уваги” про Індію, де були дані не тільки з фізичної географії, а й інформація про економічні проблеми, становище колоній, армію, релігійну ситуацію тощо.

Наш мандрівник здійснив поїздку і в Гімалайські гори, побачив кілька місцевостей, зустрічав представників буддійської релігії. Особливо вражає його зауваження щодо конкуренції в Індії між англійцями і китайцями. Ось що він пише: “Гордо ще і зухвало ступає тут по вулиці англійський червоний Waffenrock. Всі natives розступаються і роблять ему місце. Хінець один споглядає на него скоса. Який буде кінець тої борби між тими головними представниками двох відвічних рас? Хто вийде побідником?!” [Окуневський 2009, 196]. Замітка пояснює читачеві, що таке Непал, Бутан і

Сіккім. Мандруючи Сіккімом, він натрапив на могилу відомого угорського дослідника Сходу, тибетолога Шандора Кьорьоші-Чома (1784/8–1842), який все життя шукав прабатьківщину мадярів, а упокоївся в Гімалайських горах, в Дарджилінгу. Дата його смерті в записці Ярослава Окуневського ще не доведена [Окуневський 2009, 198].

Насичений інформацією, зокрема й щодо міфів про країну Ланка, тобто Цейлон, розділ, що називається “Впоперек Цейлону”, бо автор здійснив поїздку в середину країни, де мав змогу тісніше познайомитися з життям двох основних етносів – сінгапійців і тамілів, що населяють острів, у тому числі з розмаїттям релігійних вірувань, включно з описом їхніх свят і ритуалів. Короткі нотатки присвячені портовим містам Сінгапуру, Гонконгу та Шанхаю. Скрізь відзначає він засилля англійців, хоча зауважує і все більш активну діяльність німців [Окуневський 2009, 232]. Про англійців пише: “Вплив їхній тут так великий, що на цілім сході витворилася окрема англійська бесіда, т. зв. Pigeon English...” [Окуневський 2009, 240]. Значне місце приділив Я. Окуневський Китаю, куди приплив на крейсері “Кайзер Франц-Йосиф I”. Побував він у Тяньцзині, Пекіні, Кантоні, в інших місцинах, на Великій Китайській стіні, брав участь у різних офіційних церемоніях. Він підкреслює маньчжурський “фактор” у внутрішньому житті Піднебесної імперії, відзначає діяльність християнських місіонерів, абсолютно точно змальовує геополітичне становище Китаю [Окуневський 2009, 311], не забуваючи й про роль Росії в його ослабленні, що врешті призвело до розшматування цієї країни, яке сталося пізніше. Дуже цікава і ґрунтовна “увага” “Китай”, де в концентрованій формі дано велику кількість різного роду інформації, яка могла б стати у пригоді і туристові, і військовому, і державному діячеві.

У другому томі своєї книги автор знову повертається до країн мусульманського світу. Багатий описами й історичними ремінісценціями розділ, названий “Єгипет”. Цілком зрозуміло, що значна кількість сторінок висвітлює стародавню історію фараонів Єгипту і нагадує про історію його дослідження. Автор виявляє широкі і глибокі знання предмета й уміє подати матеріал зрозумілою і разом з тим досить науковою мовою, бо ставить перед собою завдання не тільки засипати читача фактами та термінами, а й просвітити його, зробити далекі заморські, екзотичні краї ближчими, розширити їхні обрії.

Багато місця відведено і сучасності. Я. Окуневський показує важке життя місцевого населення, його соціальну стратифікацію, роль європейців у країні, пояснює особливості релігійного життя, зокрема дає характеристику релігії нащадків жителів стародавнього Єгипту – коптів. Знову ж його розповідь доповнюється змістовними “увагами”. Він не випускає з поля зору діяльність у Єгипті англійців та представників інших держав. Окремо нагадує про роль турків у цій країні, яка вважалася формально належною до Османської імперії, але вони вже нічого практично не вирішували. Не забув він сказати і про такий важливий епізод єгипетської історії, як повстання під проводом Арабі-паші.

Як людина демократичних поглядів, Я. Окуневський співчуває єгиптянам, які перебувають на соціальному дні, і підкреслює, що саме нащадки жителів країни фараонів зробили великий внесок у світову культуру [Окуневський 2009, 324]. Знаходимо в тексті і картинки етнографічного характеру: базар Хан-Галіль з колоритними типами, живий опис спектаклю про турецького героя Карагьоза чи виступу танцівниці. Присвятив він певне місце й питанням освіти і науки, зокрема славнозвісному Університетові аль-Азгар, і розкішним зразкам мусульманської архітектури.

У Танжері, важливому порту Магрибу, Ярослав Окуневський побував знову ж таки на базарі, де відзначив великий вплив на торгівлю комерсантів-євреїв. Спостерігаючи життя місцевих жителів, він нотує, що “безоглядний консерватизм стає головною причиною, для чого культура магометанська і усі племена магометанські пропадають у стрічі з європейською культурою” [Окуневський 2009, 378]. На другому кінці Африки Окуневський побував на Занзибарі, де правив арабський султан, але тон задавали англійці та німці. Він побачив ту ж саму бідність, нерівність і таке явище, як

невільництво. Кліматичні умови не дозволяють тут колонізацію європейців, і робоча сила може бути тільки місцева, тобто африканці, яких безжалісно експлуатують європейські підприємці, котрі поступово колонізують східну частину Африки. Його хвилює несправедливість щодо африканського населення, при цьому він згадує і про гірку долю червоношкірих в Америці та папуасів в Австралії, і те, “що діється велика несправедливість чукчам, черемисам, вотякам у Сибіру” [Окуневський 2009, 405]. І далі Ярослав Окуневський пише: “Тепер прийшла черга на негрів в Африці... Що станеться з тою расою – безжурною, веселою, дитинячою по складу свого ума, що осталася тепер, на порозі ХХ століття на так низькій ступені культури? Чи винищиться вона так, як тубільці в Америці та Австралії, чи, може, піднісшися на вищий ступінь, вона з своєї сторони дасть причинок до загального поступу?” [Окуневський 2009, 406]. Ми у ХХІ столітті знаємо, що і на Африканському континенті, і взагалі на Сході відбуваються величезні політичні й соціальні зміни, але становище простих людей не набагато покращилося, про що свідчать потоки біженців, що хлинули на Європейський континент 2015 року. Все ж ми вважаємо, що ближчим часом настане прозріння і великі держави, ядерні і неядерні, вживуть масштабних заходів для покращення життя мільйонів обездолених людей у різних куточках світу.

Ярослав Окуневський був людиною свого часу, належав до еліти своєї держави – був вищим офіцером військово-морського флоту і, звичайно, лояльним до царської влади й підтримував її зовнішню політику. Разом з тим він був переконаним демократом і антирасистом, коли писав про народи Азії та Африки. Особливо засуджував англійський експансіонізм, який, на його думку, захопивши величезні території на земній кулі, продовжував і далі пригноблювати інші народи, ведучи їх до зубожіння і деградації [Окуневський 2009, 209, 231, 320, 448]. Згадує Окуневський і французьку колонізацію на Півночі Африки, побіжно німецьку. Не оминув він увагою і російський експансіонізм [Окуневський 2009, 231, 268, 431], особливо на Далекому Сході, де якраз найнахабніше діяла російська держава, щоб і собі захопити частину цінського Китаю, який ішов до занепаду. Видно, що автор вільно орієнтується в хитроплетіннях світової дипломатії в цьому регіоні. Принагідно пише про участь українців у реалізації царської далекосхідної колонізаційної політики, бо стали переселенцями. Але треба мати на увазі, що критика автором колоніалізму спрямована в першу чергу проти потенційно ворожих держав – Великобританії, Франції, Росії.

Слід відзначити поміркованість поглядів автора у висловлюваннях щодо релігії і звичаїв народів, з якими він зустрічався, він цікавиться ними і розповідає землякам про іслам, буддизм, конфуціанство, зороастризм, про діяльність християнських місій, анімістичні вірування.

Без сумніву, такі публікації, як “записки” Я. Окуневського, сприяли поширенню знань не тільки про європейські народи, а й про світ взагалі в душі традицій, які розвивав Іван Франко, намагаючись залучити наш народ до участі в розвитку людської цивілізації. Недарма Іван Франко схвально відгукнувся про творчість Ярослава Окуневського і назвав його книгу “взірцем для авторів мемуарної і туристичної літератури” [Франко 1982, 65].

Важливо, що видавництво “Темпора” видало цю книгу, таким чином продовжуючи популяризаторську традицію, яка завжди була присутня в українській літературі з часів перших “ходінь”.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, 1997.
 Григорович-Барський В. Мандрі по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. Київ, 2000.
 Окуневський Я. Листи з чужини. Київ, 2009.
 Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник. Київ, 2011.
 Франко І. Твори в 50 томах. Т. 33. Київ, 1982.